

XFTAP 14.35.09:16.41.25

ӨОЖ 811.512.1'04:378.147

<https://doi.org/10.52269/SEPT2632208>

КӨНЕ ТҮРІК (ТҮРКІ) ТІЛІНДЕГІ ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ ЖУАН-ЖІҢІШКЕ ГРАФЕМАЛАРЫН ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІ

Сәдібеков А.К. – PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы.

Дүйсембекова З.М.* – PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы.

Садыкова А.Д. – Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы.

Абиден А.Н. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

Мақалада көне түрік (түркі) тіліндегі дауыссыз дыбыстардың жуан және жіңішке графемаларын жоғары оқу орындарында оқытудың әдістемелік жүйесі қарастырылады. Көне түрік жазба ескерткіштерінің графикалық жүйесі түрік тілдерінің тарихи фонетикасын, жазу дәстүрін және сингармонизм заңдылықтарын түсінуде маңызды дереккөз болып табылады. Алайда жоғары оқу орындарында көне түрік тілін оқыту барысында студенттердің графемалық жүйені, әсіресе дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке нұсқаларының берілу ерекшеліктерін меңгеруде қиындықтарға тап болатыны байқалады. Осыған байланысты көне түрік графикасын тиімді меңгерудің ғылыми негізделген әдістемелік тәсілдерін айқындау өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Зерттеудің мақсаты – көне түрік (түркі) тіліндегі дауыссыз дыбыстардың жуан және жіңішке графемаларын жоғары оқу орындарында оқытудың интербелсенді және заманауи тәсілдерге негізделген тиімді әдістемелік жүйесін ұсыну. Зерттеу барысында көне түрік жазба ескерткіштеріндегі дауыссыз графемалардың фонетикалық және графикалық ерекшеліктері талданып, олардың жуан және жіңішке қатарларының қолданылу заңдылықтары сараланады. Сонымен қатар жоғары оқу орындарында көне түрік тілін оқыту тәжірибесі қарастырылып, білім алушылардың графемалық жүйені меңгеру деңгейі талданады. Мақалада интербелсенді оқыту әдістерін қолдану арқылы көне түрік графикасын меңгерудің тиімді жолдары ұсынылады. Атап айтқанда, салыстырмалы талдау, визуалды модельдер, графикалық сызбалар және тәжірибелік тапсырмалар жүйесі негізінде оқыту тәсілдері жүйеленеді. Ұсынылған әдістемелік жүйе студенттердің көне түрік жазуындағы орфографиялық ережені түсінуін жеңілдетіп, тарихи фонетика мен графемалық құрылымды терең меңгеруіне мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: көне түрік тілі; графема; дауыссыз дыбыстар; Орхон жазулары; интербелсенді әдістер; жуан және жіңішке фонемалар.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ГРАФЕМ ТВЕРДЫХ И МЯГКИХ СОГЛАСНЫХ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Садиебеков А.К. – PhD, и.о. ассоциированного профессора, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Республика Казахстан.

Дүйсембекова З.М.* – PhD, и.о. ассоциированного профессора, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Республика Казахстан.

Садыкова А.Д. – руководитель отдела научных изданий, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Республика Казахстан.

Абиден А.Н. – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан.

В статье рассматривается методическая система обучения графемам твердых и мягких согласных звуков древнетюркского языка в высших учебных заведениях. Графическая система древнетюркских письменных памятников является важным источником для понимания исторической фонетики, письменных традиций и закономерностей сингармонизма тюркских языков. Однако в процессе преподавания древнетюркского языка в вузах наблюдается, что студенты сталкиваются с трудностями при освоении графемной системы, особенно особенностей передачи твердых и мягких вариантов согласных звуков. В связи с этим определение научно-обоснованных методических подходов к эффективному освоению древнетюркской графики является одной из актуальных проблем. Цель исследования – предложить эффективную методическую систему обучения графемам твердых и мягких согласных в древнетюркском языке в вузах на основе интерактивных и современных подходов. В ходе исследования анализируются фонетические и графические особенности согласных графем в древнетюркских письменных памятниках,

а также систематизируются закономерности использования их твердых и мягких рядов. Кроме того, рассматривается опыт преподавания древнетюркского языка в высшей школе и анализируется уровень освоения графемной системы обучающимися. В статье предлагаются эффективные пути освоения древнетюркской графики посредством применения интерактивных методов обучения. В частности, систематизируются подходы к обучению на основе сравнительного анализа, визуальных моделей, графических схем и системы практических заданий. Предложенная методическая система облегчает понимание студентами орфографических правил древнетюркского письма и способствует глубокому освоению исторической фонетики и графемной структуры.

Ключевые слова: древнетюркский язык; графема; согласные звуки; Орхонские надписи; интерактивные методы; твердые и мягкие фонемы.

INTERACTIVE METHODS OF TEACHING HARD AND SOFT CONSONANT GRAPHEMES OF THE OLD TURKIC LANGUAGE IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Sadibekov A.K. – PhD, acting Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Republic of Kazakhstan.

Duissembekova Z.M. – PhD, acting Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Republic of Kazakhstan.*

Sadykova A.D. – Head of the Scientific Publications Department, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Republic of Kazakhstan.

Abiden A.N. – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

The article examines a methodological framework for teaching the graphemes representing back and front consonants in Old Turkic at higher education institutions. The graphic system of Old Turkic written monuments constitutes an important source for understanding the historical phonetics, writing traditions, and patterns of vowel harmony in the Turkic languages. However, in university-level Old Turkic courses, students often experience difficulties in mastering the graphemic system, particularly the conventions used to represent back and front variants of consonants. Therefore, identifying theoretically grounded and pedagogically effective approaches to the acquisition of Old Turkic script remains a relevant scholarly and methodological issue. The research aim is to propose an effective methodological framework for teaching the graphemes of back and front consonants in Old Turkic at the university level through interactive and contemporary approaches. The study analyses the phonetic and graphic features of consonant graphemes attested in Old Turkic written monuments and systematises the principles governing the use of their back and front series. It also reviews current practices in teaching Old Turkic in higher education and evaluates students' level of mastery of the graphemic system. The article proposes effective strategies for acquiring Old Turkic script through the use of interactive teaching methods. In particular, it systematises instructional approaches based on comparative analysis, visual models, graphic schemes, and a structured set of practical tasks. The proposed methodological framework facilitates students' understanding of the orthographic conventions of Old Turkic writing and promotes a deeper mastery of its historical phonetics and graphemic structure.

Keywords: Old Turkic language, grapheme, consonant sounds, Orkhon inscriptions, interactive methods, hard and soft phonemes.

Кіріспе. Көне түрік жазба ескерткіштері түркі халықтарының тілдік, тарихи және мәдени дамуын танытатын маңызды ғылыми дереккөздердің бірі болып табылады. Орхон, Енисей және Талас жазбалары түркі тілдерінің ерте кезеңдегі фонетикалық, лексикалық және грамматикалық құрылымын, сондай-ақ олардың жазу мәдениеті мен дүниетанымдық негіздерін анықтауға мүмкіндік береді. Көне түрік руникалық әліпбиі түркі тайпаларының жоғары тіл мәдениеті мен білім деңгейін көрсететін қалыптасқан жазу жүйесі ретінде бағаланады [1, 49 б.]. Сондықтан көне түрік мәтіндерін зерттеу тіл тарихын сипаттаумен ғана шектелмей, тұтас түркі өркениетінің тарихи-мәдени эволюциясын түсіндіруге де негіз болады.

Көне түрік (түркі) жазуының басты ерекшеліктерінің бірі – тілдің сингармонизм заңдылығының графикалық жүйеде көрініс табуы. Жазба ескерткіштерде дауысты дыбыстардың барлығы бірдей таңбалана бермейді, ал сөздің жуан немесе жіңішке айтылуы көбіне дауыссыз графемалардың арнайы нұсқалары арқылы анықталады. Бірқатар дауыссыз фонемалардың жуан буынды сөздерде бір таңбамен, жіңішке буынды сөздерде басқа таңбамен берілуі көне түрік (түркі) жазуының тілдің фонетикалық табиғатына бейімделген жүйе болғанын көрсетеді. Мұндай графикалық құрылым көне түрік тілінің дыбыстық құрамын, үндестік заңдылығын және орфографиялық дәстүрін анықтауда ерекше маңызға ие [2, 163 б.].

Орхон және Енисей ескерткіштерінің графикалық жүйесін ғылыми тұрғыдан танып-білу В. Томсеннің көне түрік жазуын дешифрлау еңбегінен бастау алды. Ғалымның зерттеуі таңбалардың дыбыстық мәнін анықтап, көне түрік мәтіндерін жүйелі түрде оқуға жол ашты [3, 337 б.]. Кейінгі түркологиялық зерттеулерде көне түрік әліпбиінің құрылымы, графемалардың фонетикалық қызметі,

олардың жуан және жіңішке қатарлары мен мәтін ішіндегі қолданылу ерекшеліктері жан-жақты қарастырылды. Көне түрік бітіктастары мен жазба ескерткіштерін жүйелеуде Н. Базылханның еңбектері маңызды орын алады [4, 12 б.]. М. Жолдасбеков пен Қ. Сартқожаұлы Орхон ескерткіштерінің мәтіндік, графикалық және тарихи ерекшеліктерін кешенді түрде ұсынды [5, 23 б.]. Қазақ тіл білімінде көне түрік графемаларын түсіндіру қазіргі қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарымен сабақтастықта қарастырылып келеді. Ә. Жүнісбек қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың айтылым табиғатын, соның ішінде дыбыстарды жуан және жіңішке үндесімге сәйкес атаудың фонетикалық негіздерін көрсетеді [6, 95 б.]. О. Бекжан көне түрік жазба ескерткіштерінің таңбалық жүйесін семиотикалық және семантикалық тұрғыдан талдап, графема мен тілдік мазмұнның өзара байланысын негіздейді [7, 15 б.]. Бұл зерттеулер көне түрік жазуының теориялық негізін тереңдеткенімен, графемаларды жоғары оқу орындарында меңгерудің тұтас әдістемелік жүйесі әлі де жеткілікті деңгейде қалыптаспаған.

Жоғары оқу орындарында көне түрік тілін оқыту барысында студенттер әліпби таңбаларын тану, дауыссыз графемалардың жуан және жіңішке нұсқаларын ажырату, түсіріліп жазылған дауыстыларды қалпына келтіру және мәтінді дұрыс транскрипциялау кезінде қиындықтарға кездеседі. Бұл мәселе көне түрік әліпбиінің қазіргі жазу жүйелерінен едәуір ерекшеленуімен және бір графеманың қызметін сөздің фонетикалық құрылымымен байланыстыра түсіну қажеттілігімен түсіндіріледі. Көп жағдайда оқыту әліпбиді жаттау мен дайын мәтінді транскрипциялау деңгейінде қалып, студенттің таңбаны дыбыстау, жазу, салыстыру және мәтін ішінде қолдану әрекеттері өзара жүйелі байланыстырылмайды.

Қазіргі жоғары білім беру жүйесінде цифрлық құралдар мен интербелсенді әдістерді пайдалану тілдік пәндерді оқытудың мазмұны мен ұйымдастырылуын өзгертуде. Цифрландыру білім алушылардың оқу материалымен өздігінен жұмыс істеуіне, таңбаларды бірнеше рет қайталауына және оқу әрекетін аудиториядан тыс жалғастыруына мүмкіндік береді [8, 211 б.]. Оқылым мен жазылымды өзара байланысты қалыптастыру тілдік материалды тек тануға емес, оны тәжірибеде саналы қолдануға бағыттайды [9, 300 б.]. Сондықтан көне түрік графемаларын оқытуда дәстүрлі түсіндіруді визуалды модельдермен, жұптық және топтық тапсырмалармен, ойын әдістерімен, мобильді қосымшалармен және цифрлық жазу құралдарымен ұштастыру қажеттілігі туындайды. Көне түрік әліпбиін меңгертуде дауыссыз графемаларды қазақ тілінің табиғи айтылымына жақындатып дыбыстау да маңызды. Бұған дейін жуан және жіңішке таңбаларды ажыратуда халықаралық түркологияда қалыптасқан «–1» және «–2» белгілері пайдаланылып келді. Алайда бұл шартты белгілер графеманың фонетикалық мазмұнын алғаш меңгеріп жатқан қазақтілді студентке бірден түсінікті бола бермейді. Осы мәселені шешу мақсатында жуан дауыссыз графемаларды «–ы», ал жіңішке дауыссыз графемаларды «–і» арқылы дыбыстау тәсілі ұсынылды [10, 94-95 бб.]. Аталған тәсіл халықаралық транскрипциялық жүйені алмастырмайды, оны қазақтілді білім алушыларға түсіндіру мен есте сақтауды жеңілдететін әдістемелік құрал ретінде толықтырады.

Осылайша, бір жағынан, көне түрік жазуының графикалық және фонетикалық жүйесі түркологиялық зерттеулерде кеңінен сипатталған; екінші жағынан, сол ғылыми білімді жоғары оқу орны студенттеріне интербелсенді, тәжірибелік және цифрлық тәсілдер арқылы меңгерудің жүйеленген әдістемесі жеткіліксіз. Аталған қарама-қайшылық зерттеу мәселесінің өзектілігін айқындайды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы мына бағыттардан көрінеді:

1. Қазақ тілді білім алушыларға көне түрік жазуындағы жуан және жіңішке дауыссыз графемаларды «–ы» және «–і» арқылы дыбыстатудың әдістемелік тәсілі негізделеді;
2. графемаларды тану, дыбыстау, жазу және мәтін ішінде қолдану әрекеттерін біріктіретін кезеңдік оқыту жүйесі ұсынылады;
3. «Бітікші», «Күлтегіннен өсиет хат», «Шығармашыл шәкірт» сияқты интербелсенді тапсырмалар дәстүрлі түсіндіру әдістерімен және цифрлық құралдармен кешенді түрде ұштастырылады;
4. ұсынылған әдістеменің тиімділігі бақылау және эксперименттік топтардың оқу нәтижелерін салыстыру арқылы бағаланады.

Зерттеудің мақсаты – көне түрік тіліндегі дауыссыз дыбыстардың жуан және жіңішке графемаларын жоғары оқу орындарында оқытудың интербелсенді, тәжірибелік және цифрлық тәсілдерге негізделген тиімді әдістемелік жүйесін әзірлеу және оның нәтижелілігін анықтау.

Осы мақсатқа жету үшін көне түрік жазба ескерткіштеріндегі дауыссыз графемалардың фонетикалық және графикалық ерекшеліктерін сипаттау; олардың жуан және жіңішке қатарларының қолданылу заңдылықтарын жүйелеу; графемаларды меңгерудің визуалды, салыстырмалы, ойын және цифрлық тәсілдерін айқындау; ұсынылған әдістемені жоғары оқу орнының оқу үдерісінде сынақтан өткізу; оның студенттердің графемаларды тану, дыбыстау, оқу, транскрипциялау және жазу дағдыларына ықпалын бағалау **міндеттері** белгіленді.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында төмендегідей бірнеше зерттеу әдістері қолданылды. Әдістер нақты нәтижеге жетуі үшін міндеттері айқын қарастырылды. Теориялық талдау әдісі арқылы көне түрік жазуы, фонетикасы және графемалық жүйесіне қатысты ғылыми әдебиеттер мен зерттеулерге талдау жасалады. Бұл арқылы дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке графемаларының ғылыми негізі анықталады. Педагогикалық бақылау және тәжірибелік әдіс негізінде жоғары оқу орнында көне түрік тілін оқыту барысында студенттердің графемаларды меңгеру деңгейіне бақылау жүргізілді. Тапсырмалар, түрлі әдіс-тәсілдер мен ойын дәрістер, жаттығулар арқылы оқу нәтижелері

сараланады. Жүйелеу және модельдеу әдісімен зерттеу жұмысының нәтижесінде алынған деректер негізінде графемаларды оқытудың әдістемелік моделі ұсынылды.

Педагогикалық эксперимент 2025-2026 оқу жылының күзгі семестрінде, 2025 жылғы қыркүйек пен желтоқсан айлары аралығында, 15 оқу аптасы көлемінде жүргізілді. Экспериментке барлығы 60 студент қатысты. Қатысушылар бақылау және эксперименттік топтарға бөлінді: бақылау тобында 30 студент, эксперименттік топта 30 студент болды. Эксперименттің бастапқы кезеңінде екі топтағы білім алушылардың көне түрік тіліндегі жуан және жіңішке дауыссыз графемаларды тану, дұрыс дыбыстау, оқу және транскрипциялау дағдылары анықталды. Бақылау тобында оқу үдерісі дәстүрлі оқыту тәсілдері негізінде жүргізілді. Эксперименттік топта «–ы/–і» дыбыстау тәсілі, «Бітікші», «Күлтегіннен өсиет хат», «Шығармашыл шәкірт» интербелсенді әдістері және цифрлық құралдар кешенді түрде қолданылды. Семестр соңында екі топқа бірдей мазмұндағы қорытынды бақылау тапсырмалары ұсынылып, бастапқы және қорытынды нәтижелер өзара салыстырылды. Салыстыру барысында графемаларды дұрыс тану, олардың жуан және жіңішке нұсқаларын ажырату, дұрыс дыбыстау, оқу және транскрипциялау көрсеткіштері негізге алынды.

Ғылыми мақаланы жазу барысында түріктану ғылымына еңбек сіңірген ғалымдардың ғылыми мақалалары мен еңбектері зерттеу материалы ретінде алынды. Көне түрік ескерткіштерінің зерттелу тарихы мен фонетикалық, лингвистикалық, лексикалық құрылымы туралы еңбектерге, сонымен қатар өлі тілдерді оқытуға бағытталған педагогикалық материалдар мен әдістемелік құралдарға шолу жасалды. Зерттеу барысында түріктану ғылымының қалыптасуы мен дамуына үлес қосқан ғалымдардың ғылыми еңбектері мен мақалалары негізгі дереккөз ретінде алынды. Көне түрік жазба ескерткіштерінің зерттелу тарихы, олардың фонетикалық, лингвистикалық және лексикалық жүйесі жан-жақты талданған материалдарға сілтеме жасалды. Сонымен қатар өлі тілдерді оқытуға қатысты педагогикалық материалдар мен еңбектерге шолу жасалды.

Нәтижелер. Көне түрік жазуы әліпбиіндегі дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке таңбаларын оқыту әдістерін филология білім беру бағдарламаларында оқитын 2, 3-курс студенттерінің қатысуымен өткен дәрістерде сынақтан өткізілді. Инновациялық және дәстүрлі білім беру технологиялары тәжірибе жүзінде қолданылды. Тақырыптардың әр алуандығына орай оқыту әдістері өзгертіліп отырды. Әрбір тақырып пен дәрістің түріне қарай түрлі әдістер ұсынылды. Өз кезегінде әдістердің тиімділігі анықталды. Заманауи білім беру технологиясының негізі интербелсенді оқыту әдістері. Бұл әдіс-тәсілдерде компьютерлік технологиялар, планшеттер, смартфондардың оқу үдерісінде көп көмегі тиеді. Қазіргі таңда оқу ісінде IT-технологиялар көбірек көмекші ретінде қолданылатыны белгілі. Сондықтан бұрынғы кезеңдерде қолданылған кейбір әдіс-тәсілдер қолданыстан шығып қалды. Өткен ғасырда Орхон әліпбиін, көне түрік жазуын оқытқан әйгілі түрколог-ұстаздар, ғалымдар Ғ.Айдаров, А.Аманжолов, С.Хасанова және т.б. тақта мен борды пайдаланған болатын. Бұл теориялық оқыту әдісінің ең сенімдісі еді. «Көне түрік тілі» аталатын курстың «Көне түрік тілінің фонетикалық жүйесі. Дауыссыз дыбыстар. Дыбыстар тіркесімі. Орфография, пунктуация мәселелері» аталатын тақырыбын оқыту барысында заманауи оқыту технологиялары қолданысқа енгізілді. Алдымен көне түрік әліпбиінің құрылымы білім алушыларға жан-жақты таныстырылды. Дауысты графемаларды оңай игерген студенттерге, әліпбидің дауыссыз дыбыс таңбаларын терең бекіту мақсатында әртүрлі әдістер қолданылды. Әліпбиді жүйелеу барысында белгілі ғалым Ә.Жүнісбеков негіздемесіне сүйендік. Сонымен қатар В.Томсен мен В.Радловтың енгізген дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішкелік айырым белгілерін («⁻¹», «⁻²») енгізуді міндетті деп таптық. Бұл белгілер әлемдік түркология ғылымында маңызды рөл атқаратыны белгілі. Халықаралық деңгейде қабылданған бұл әдістерге қосымша, қазақ тілді студенттерге арналған өз әдісіміз ұсынылды.

Біз өз кезегімізде жуан және жіңішке дауыссыз дыбыстар таңбаларын дыбыстау барысында «–ы» және «–і» әдістемесін ұсынып отырмыз. Кестедегі (1-кесте) дауыссыз дыбыстар болып табылатын 18 таңба жуан-жіңішкелігіне қарай дыбысталады. Жуан дауыссыз дыбыстардың дыбысталу үлгісі («b» – бы, «d» – ды, «g» – ғы, «y» – ый, «l» – лы, «n» – ны, «g» – ыр, «s» – сы, «t» – ты). Ал, жіңішке дауыссыз дыбыстарды («B» – бі, «D» – ді, «G» – гі, «Y» – иі, «L» – лі, «N» – ні, «R» – ір, «S» – сі, «T» – ті) айту ыңғайлы. Ә.Жүнісбеков атап өткендей, (Y/y – и/й) дауыссыз дыбыстарының оқылуы өзгеше. Себебін ғалымның тұжырымымен түсіндіргіміз келеді: «Дауыссыз й [y] дыбысын жоғалтып жүргеніміздің тағы бір себебі «жалған естілім» болып табылады. Қазақ тілінде сөз басында кездеспейтін бес дауыссыз дыбыстың бірі – осы й [y]. Ендеше дыбыс атауына, өзге дыбыстардағыдай «бы, ды» болып дауысты соңынан қосылмай, дауысты алдынан қосылып, ый/йі (йы/йі емес) түрінде айтылады» [10, 95 б.].

Бұл жүйенің маңызын қазақ тілінің табиғи болмысына негізделген деп түсіндіргіміз келеді. Қазақ әліпбиін дыбыстау барысында осы қалыппен түсіндіреміз. Сондықтан бұл әдіс арқылы студенттер көне түрік таңбаларының жуан-жіңішкелік айырым графемаларын жеңіл қабылдай білді. Студенттер өзара топ ішінде бөлініп, таңбаларды түсіріп қолды және миды шынықтырды. Осылайша жадыларында терең бекітуге талпыныс жасалды. Жоғарыдағы әдісті толықтырып, дағды қалыптастыру мақсатында тағы да басқа қосымша түрлі әдістер енгізілді. Соның бірі дәрісте қолданылған көне түрік таңбалары бар қаріп гарнитурасы. Аталған авторлық шрифт «Old Turkic» (А.Сәдібеков авторлық құқыққа ие) деп аталады. Бұл шрифт арқылы компьютерге Орхон таңбаларының кез келген жазуларын таңбалап, топ ішінде түрлі мәтіндер ұйымдастыруға болады.

1 кесте – Көне түрік әліпбиінің дауыссыз дыбыстар таңбасы

Жуан дауыссыздар		Жіңішке дауыссыздар	
δ	б(ы)	χ	б(i)
ϣ	ғ(ы)	ε	г(i)
⚈	д(ы)	χ	д(i)
⚊	(ы)й	ϣ	(i)и
⚋	қ(ы)	γ	к(i)
⚌	л(ы)	γ	л(i)
⚍	н(ы)	⚋	н(i)
⚎	(ы)р	⚊	(i)р
ϣ	с(ы)	⚋	с(i)
⚏	т(ы)	⚋	т(i)

Көне түрік жазуының таңбалау жүйесінде дауысты графемалардың жуан және жіңішке түрлері жеке таңбаланбайды. Мәселен, жуан дауысты «а» дыбысы мен жіңішке «е, ә» фонемалары үшін бір ғана «⚋» графемасы қолданылады. Дауысты дыбыс таңбалары көп жағдайда сөз құрамында толық берілмей, сөзді оқу кезінде дауыссыз таңбалардың жуан және жіңішке ерекшеліктеріне қарай қалпына келтіріледі. Бұл жүйе көне түрік тілінің сингармонизм заңдылығымен тығыз байланысты. Көне түрік ескерткіштерінің едәуір бөлігі тасқа қашалып жазылғанын ескере отырып, жазу материалы мен таңбаларды қашау үдерісі графемаларды ықшам қолдануға белгілі бір дәрежеде әсер етуі мүмкін деп болжауға болады. Алайда дауысты графемалардың сирек таңбалануын тек тасқа қашау техникасымен тікелей байланыстыру жеткілікті дәрежеде дәлелденбеген. Сондықтан бұл пікірді тарихи факт ретінде емес, қосымша зерттеуді қажет ететін авторлық болжам ретінде қарастырамыз.

Таңбаларды есте сақтау өте қиынға соғады. Себебі дауыссыз дыбыстарды белгілейтін графемалар әліпбидегі кейбір таңбаларға графикалық жағынан ұқсас келеді. Графемалардың нақты қандай фонеманы бейнелейтінін білмей шатасу көп болады. Мұндай жағдайда студенттерге таңбалармен өте көп жұмыс жасау керек. Қайда жүрсе де үнемі қайталап отырса, жылдам үйренеді. Бұған дейін студенттер қалам мен дәптерге жазып жаттап келді. Ол, кезінде жақсы әдіс болды, әлі де жақсы. Ал қазіргі таңда бұл әдіске көмекші ретінде смартфондарға арналған қосымшаларды пайдалануға болады. Сондықтан біз смартфондардың Android және iOS жүйесінде көне түрік таңбаларын жазуға, үйренуге арналған қосымшаларды ұсынамыз. Мұндай қосымшалар әртүрлі тілдерде өте көп. Дәріс барысында «Android» жүйесі қолдайтын «Бітікчи.арр» «Bіtig.арр» [12; 13] мобильді қосымшалары таныстырылды. Заманауи технологияны жетік меңгерген жастарға бұл қосымшаларды үйрену қиындық туғызбағаны байқалды. Жоғарыда ұсынылған әдістер графемаларды танытуға арналған бірінші кезең ретінде ұсынылады. Таңбаларды жуан және жіңішкегіне қарай көзбен оқып жаттауға негізделіп отыр. Әліпбидегі 9 жуан дауыссыз дыбыстар мен 9 жіңішке дауыссыз фонемалардың графемаларын жаттауда біз ұсынған әдістер өте қолайлы болып отыр.

Келесі кезең мәтіндерді жазу және оқуға бағытталған әдіс-тәсілдерге арналады. Білім алушылар таңбалардың түрленуімен қатар фонемалық мәнін айырып қолдануы үшін бұл әдістер өз тиімділігін өте жақсы көрсетті. Сонымен «Бітікші» әдісі өте ұтымды ойластырылған практикалық ойын дәрісі болды. Бұл әдіс неге «Бітікші» деп аталды? Әдетте әрбір әдісті атауда оның мәні мен міндетіне орайластырылады. Қазақ түркологиясында ғылыми еңбектер жазып жүрген ғалым Н.Базылханның пікірінше «Бітіг, Бітік» сөзі, байырғы түріктердің «жазу, сызу, жазба, мәтін, хат» деген мағына білдіреді екен [4, 12 б.]. Ал «Бітікші» таңбаларды ойып жазушы, жазатын кісі. Осы сөзді негізге ала отырып аталмыш әдісті «Бітікші» деп атау ұйғарылды.

«Бітікші» әдісінің мақсаты көне түрік таңбаларын жазуға бағыттап, студенттердің Орхон таңбаларында жазылым дағдысын қалыптастыруға негізделді. Бұл кезеңді ұйымдастыру барысында «Ойлан-жұптас» әдісін қолдану арқылы білімгерлер екі кісіден бөлінді. Ойынға қатысушылардың бірі «Бітікші», ал екіншісі «Тоныкөк» рөлінде жұмыс істейді. «Тоныкөк» есімі көсем, қаған кеңесшісі, мықты қайраткер ретінде жақсы таныс. Бұл әрекет алма-кезек ауыса отырып жасалады. Жұптар, жазылған сөздердің дұрыстығын бірге отырып тексереді. Осылайша өз қателерін түзеп, таңбалау шеберліктері мен жазылым дағдыларын бекітеді. Бұл әдіс арқылы көне түрік таңбаларын оңай әрі ұғынықты түрде алуға болады. Соңғы білім беру технологиялары компьютерге көшкені оқыту әдістеріне үлкен толқын алып келді. Дәстүрлі оқыту технологиясының әдістері жедел жаңаланып, түрленіп, көбейіп отыр. Адамдар ақпарат тасқынымен алысып жатқан цифрлық дәуірде робототехника қарыштап дами бастады. Келешекте ұстаздардың қатарын роботтар толықтыруы әбден мүмкін. Бұл ғылыми-техникалық төңкеріске оқытушы бүгіннен дайын болуы тиіс. Қазіргі таңда тілдерді оқып үйрену тек дәстүрлі оқылым, жазылым, айтылым дағдыларын ғана емес, сонымен қатар онлайн сөздіктер, автоматты

аударма бағдарламаларында да жүргізіледі. Тіл үйрену платформалары және тілді практика жасау үшін әлеуметтік желілер сияқты цифрлық біліктілікті дамытуға, мәліметтер жиынтығын терең зерттеуге және кәсіби тәжірибеде технологиялық инновацияларды қолдануға бағытталған жаңа пәндермен толықтырылады [7, 211 б.].

«Көне түрік тілі» элективті курсын оқыту барысында академик Ф.Оразбаеваның қазақ тілін оқытуда ұсынған «оқылым», «жазылым» ғылыми ұғымдары «оқу», «жазу» дағдылары түсінігімен тең қолданылады. Тілші-ғалым ұсынған ғылыми ұғымның мазмұны «оқу», «жазу» мәнінен тереңірек екендігін айта өткіміз келеді [9, 300-б.]. Келесі үшінші кезең студенттердің оқылым дағдысын қалыптастыруға негізделген әдіспен жүргізілді. Бұл әдіс атауын шартты түрде «Күлтегіннен өсиет хат» (1-сурет) деп атауды жөн көрдік. Күлтегін көне түрік тарихындағы есімі әйгілі қолбасшы. Ғұмырын өз халқының тыныштығы мен жақсы өмірі үшін ат үстінде өткізген қаһарман. Дәріске күні бұрын көне түрік жазуымен таңбаланған хат әзірленді. Мақсат – көне түрік мәтінін оқуға баулу. Бірнеше қатардан тұратын мәтін топ студенттеріне бір-бір қатардан үлестірілді. Тапсырма бойынша хат жолдарын кириллица жазуына транскрипциялау. Алғашында мәтін қарапайым, студенттерге сөйлем контекстіне қарап оқуға мүмкіндік беретіндей жеңіл болғаны дұрыс. Сонымен қатар таңбаланау бағыты да солдан оңға жазылған [2, 163 б.]. Студенттер оқылмн дағдыларын арттыратын хат мәтіні оңнан солға қарай таңбаланып, мәтіннің мазмұны рухты сарында, ежелгі түріктердің заманынан жеткен көне мұра іспеттес болды.

Студенттер әр хатты қызығушылықпен оқуға ұмтылып, құпиясын ашуға тырысты. Тіпті әр дәрісте өсиет хат оқуды сұрайтын студенттер болды. Бұл әдіс өзіне артылған үмітті толық ақтай алды деп ойлаймыз. Хаттардың авторын алмастырып отыруға да болады. Тек мәтіннің көне түрік графемалармен жазылғаны маңызды. Бұл өсиет хаттар таңбаларды білімгерлердің есте сақтау қабілетін жеделдетуге және жылдам оқу қабілетін шындауға мүмкіндік береді.

1 сурет – «Күлтегіннен өсиет хат» әдісін өткізу [14, 104 б.]

1) >> ¹h: ²h: ³h: ⁴h: ⁵h: ⁶h: ⁷h: ⁸h: ⁹h: ¹⁰h: ¹¹h: ¹²h: ¹³h: ¹⁴h: ¹⁵h: ¹⁶h: ¹⁷h: ¹⁸h: ¹⁹h: ²⁰h: ²¹h: ²²h: ²³h: ²⁴h: ²⁵h: ²⁶h: ²⁷h: ²⁸h: ²⁹h: ³⁰h: ³¹h: ³²h: ³³h: ³⁴h: ³⁵h: ³⁶h: ³⁷h: ³⁸h: ³⁹h: ⁴⁰h: ⁴¹h: ⁴²h: ⁴³h: ⁴⁴h: ⁴⁵h: ⁴⁶h: ⁴⁷h: ⁴⁸h: ⁴⁹h: ⁵⁰h: ⁵¹h: ⁵²h: ⁵³h: ⁵⁴h: ⁵⁵h: ⁵⁶h: ⁵⁷h: ⁵⁸h: ⁵⁹h: ⁶⁰h: ⁶¹h: ⁶²h: ⁶³h: ⁶⁴h: ⁶⁵h: ⁶⁶h: ⁶⁷h: ⁶⁸h: ⁶⁹h: ⁷⁰h: ⁷¹h: ⁷²h: ⁷³h: ⁷⁴h: ⁷⁵h: ⁷⁶h: ⁷⁷h: ⁷⁸h: ⁷⁹h: ⁸⁰h: ⁸¹h: ⁸²h: ⁸³h: ⁸⁴h: ⁸⁵h: ⁸⁶h: ⁸⁷h: ⁸⁸h: ⁸⁹h: ⁹⁰h: ⁹¹h: ⁹²h: ⁹³h: ⁹⁴h: ⁹⁵h: ⁹⁶h: ⁹⁷h: ⁹⁸h: ⁹⁹h: ¹⁰⁰h: ¹⁰¹h: ¹⁰²h: ¹⁰³h: ¹⁰⁴h: ¹⁰⁵h: ¹⁰⁶h: ¹⁰⁷h: ¹⁰⁸h: ¹⁰⁹h: ¹¹⁰h: ¹¹¹h: ¹¹²h: ¹¹³h: ¹¹⁴h: ¹¹⁵h: ¹¹⁶h: ¹¹⁷h: ¹¹⁸h: ¹¹⁹h: ¹²⁰h: ¹²¹h: ¹²²h: ¹²³h: ¹²⁴h: ¹²⁵h: ¹²⁶h: ¹²⁷h: ¹²⁸h: ¹²⁹h: ¹³⁰h: ¹³¹h: ¹³²h: ¹³³h: ¹³⁴h: ¹³⁵h: ¹³⁶h: ¹³⁷h: ¹³⁸h: ¹³⁹h: ¹⁴⁰h: ¹⁴¹h: ¹⁴²h: ¹⁴³h: ¹⁴⁴h: ¹⁴⁵h: ¹⁴⁶h: ¹⁴⁷h: ¹⁴⁸h: ¹⁴⁹h: ¹⁵⁰h: ¹⁵¹h: ¹⁵²h: ¹⁵³h: ¹⁵⁴h: ¹⁵⁵h: ¹⁵⁶h: ¹⁵⁷h: ¹⁵⁸h: ¹⁵⁹h: ¹⁶⁰h: ¹⁶¹h: ¹⁶²h: ¹⁶³h: ¹⁶⁴h: ¹⁶⁵h: ¹⁶⁶h: ¹⁶⁷h: ¹⁶⁸h: ¹⁶⁹h: ¹⁷⁰h: ¹⁷¹h: ¹⁷²h: ¹⁷³h: ¹⁷⁴h: ¹⁷⁵h: ¹⁷⁶h: ¹⁷⁷h: ¹⁷⁸h: ¹⁷⁹h: ¹⁸⁰h: ¹⁸¹h: ¹⁸²h: ¹⁸³h: ¹⁸⁴h: ¹⁸⁵h: ¹⁸⁶h: ¹⁸⁷h: ¹⁸⁸h: ¹⁸⁹h: ¹⁹⁰h: ¹⁹¹h: ¹⁹²h: ¹⁹³h: ¹⁹⁴h: ¹⁹⁵h: ¹⁹⁶h: ¹⁹⁷h: ¹⁹⁸h: ¹⁹⁹h: ²⁰⁰h: ²⁰¹h: ²⁰²h: ²⁰³h: ²⁰⁴h: ²⁰⁵h: ²⁰⁶h: ²⁰⁷h: ²⁰⁸h: ²⁰⁹h: ²¹⁰h: ²¹¹h: ²¹²h: ²¹³h: ²¹⁴h: ²¹⁵h: ²¹⁶h: ²¹⁷h: ²¹⁸h: ²¹⁹h: ²²⁰h: ²²¹h: ²²²h: ²²³h: ²²⁴h: ²²⁵h: ²²⁶h: ²²⁷h: ²²⁸h: ²²⁹h: ²³⁰h: ²³¹h: ²³²h: ²³³h: ²³⁴h: ²³⁵h: ²³⁶h: ²³⁷h: ²³⁸h: ²³⁹h: ²⁴⁰h: ²⁴¹h: ²⁴²h: ²⁴³h: ²⁴⁴h: ²⁴⁵h: ²⁴⁶h: ²⁴⁷h: ²⁴⁸h: ²⁴⁹h: ²⁵⁰h: ²⁵¹h: ²⁵²h: ²⁵³h: ²⁵⁴h: ²⁵⁵h: ²⁵⁶h: ²⁵⁷h: ²⁵⁸h: ²⁵⁹h: ²⁶⁰h: ²⁶¹h: ²⁶²h: ²⁶³h: ²⁶⁴h: ²⁶⁵h: ²⁶⁶h: ²⁶⁷h: ²⁶⁸h: ²⁶⁹h: ²⁷⁰h: ²⁷¹h: ²⁷²h: ²⁷³h: ²⁷⁴h: ²⁷⁵h: ²⁷⁶h: ²⁷⁷h: ²⁷⁸h: ²⁷⁹h: ²⁸⁰h: ²⁸¹h: ²⁸²h: ²⁸³h: ²⁸⁴h: ²⁸⁵h: ²⁸⁶h: ²⁸⁷h: ²⁸⁸h: ²⁸⁹h: ²⁹⁰h: ²⁹¹h: ²⁹²h: ²⁹³h: ²⁹⁴h: ²⁹⁵h: ²⁹⁶h: ²⁹⁷h: ²⁹⁸h: ²⁹⁹h: ³⁰⁰h: ³⁰¹h: ³⁰²h: ³⁰³h: ³⁰⁴h: ³⁰⁵h: ³⁰⁶h: ³⁰⁷h: ³⁰⁸h: ³⁰⁹h: ³¹⁰h: ³¹¹h: ³¹²h: ³¹³h: ³¹⁴h: ³¹⁵h: ³¹⁶h: ³¹⁷h: ³¹⁸h: ³¹⁹h: ³²⁰h: ³²¹h: ³²²h: ³²³h: ³²⁴h: ³²⁵h: ³²⁶h: ³²⁷h: ³²⁸h: ³²⁹h: ³³⁰h: ³³¹h: ³³²h: ³³³h: ³³⁴h: ³³⁵h: ³³⁶h: ³³⁷h: ³³⁸h: ³³⁹h: ³⁴⁰h: ³⁴¹h: ³⁴²h: ³⁴³h: ³⁴⁴h: ³⁴⁵h: ³⁴⁶h: ³⁴⁷h: ³⁴⁸h: ³⁴⁹h: ³⁵⁰h: ³⁵¹h: ³⁵²h: ³⁵³h: ³⁵⁴h: ³⁵⁵h: ³⁵⁶h: ³⁵⁷h: ³⁵⁸h: ³⁵⁹h: ³⁶⁰h: ³⁶¹h: ³⁶²h: ³⁶³h: ³⁶⁴h: ³⁶⁵h: ³⁶⁶h: ³⁶⁷h: ³⁶⁸h: ³⁶⁹h: ³⁷⁰h: ³⁷¹h: ³⁷²h: ³⁷³h: ³⁷⁴h: ³⁷⁵h: ³⁷⁶h: ³⁷⁷h: ³⁷⁸h: ³⁷⁹h: ³⁸⁰h: ³⁸¹h: ³

Мысал үшін мынадай хат болды: (солдан оңға қарай оқылады)

[illegible]

Өсиет хаттың кириллица нұсқасы: «Егер сен қазір осы хатты оқып отырған болсаң, онда сен менің ұрпағымсың. Біз, сендердің қамсыз, ұланғайыр жерде бейбіт өмір сурулерің үшін түн ұйықтамай, күн отырмай ат үстінде өміріміз өтті. Біздің рухымыз сынбады. Сендер, есімі тұтас Еуропаны дүр сілкіндірген Көктүріктердің ұрпағы екендіктеріңді естен шығармандар».

«Күлтегін бабан»

Филология студенттері шығармашылыққа жақын келеді. Олар түрлі авторлардың көркем-әдеби туындыларын, түрлі жанрлардағы еңбектерді оқиды. Филологтың кітапты көп оқып, сөз саптауға бейім болғаны орынды. Байырғы түрік қаһармандарының еңбектері күні бүгінге дейін өз құндылығын жойған жоқ. Сол себепті филолог-студенттерді жазуға баулу қажет. Мұндай құзыретті қалыптастыруға септесетін «Шығармашыл шәкірт» әдісі студенттердің жазылым дағдысын дамытуға бағытталды. Практи-

калық дәрістердің арасында қысқа мазмұнды түрлі жанрда шығармашылық жұмыстар жазу тапсырылды. Мұнда көлеміне нақты шарт қойылмады. Бастысы жазба жұмысы тек көне түрік жазуымен өткізілді. Студенттер көне түрік жазуының грамматикалық ерекшеліктері мен талаптарын сақтауға тиіс. Дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстардың графемаларын жаттау және дұрыс қолдану жүйесін меңгеруде өзіндік үлес қосқан әдістің берері мол болды. Әдетте, мұндай тапсырмалар дәріс үстінде орындалды. Жазылған жұмыстарды студенттер бір-бірімен алмасып, сынып алдында оқиды. Бірі жазуға дағдыланса, келесі студент оқу шеберлігін арттырады. Өз кезегінде бұл әдіс екі бірдей міндетті орындайды. Сонымен қатар, БӨЖ тапсырмасы ретінде үй тапсырмасына аталған әдісті қолдануға болады. Мұндай жағдайда жұмыстар компьютерде теріліп, ұстаздың электронды поштасына жіберіледі.

Жоғарыда атап өткеніміздей, көне түрік тілінің әліпбиін үйрену барысында таңбаларды қазақ тілінің фонетикалық үндесімінде дыбыстаудың маңыздылығын өз тәжірибемізден білдік. Нәтижесінде белгілі ғалымдар Ә.Жүнісбеков [6, 158 б.], М. Жоласбеков [5, 23 б.], О. Бекжанның [7, 15 б.] ғылыми-әдістемелік негіздемесіне сүйене отырып таңбаларды дыбыстаудың жаңа әдістемесі әзірленді. Тиімділігін нақтылау мақсатында студенттерге эксперименталды тәжірибеде бақыланды.

Нәтижесінде студенттер бұған дейінгі ғалым В.Томсеннің «-¹» және «-²» [3, 337 б.] нұсқасынан анағұрлым тез, әрі оңай игерді. В.Томсен әдістемесі, ежелгі ескерткіштердегі түпнұсқа жазуды зерттеуші ғалымдардың оқуы үшін жасалған халықаралық нұсқаулық ретінде биік бағалаймыз. Ал, әліпбиді оқыту барысында бүгінге дейін ғалым-ұстаздар әртүрлі әдістеме ұстанып келеді. Білімгерлерге көне түрік әліпбиін меңгертуге арналған жаңа әдіс «Орхон жазуының немесе Көне түрік тілінің әліпбиін дыбыстаудың оңтайлы нұсқасы» (2-сурет) аталып ұсынылды [9, 94-95 бб.].

2 сурет – Орхон жазуының немесе Көне түрік тілінің әліпбиі [10, 95 б.]

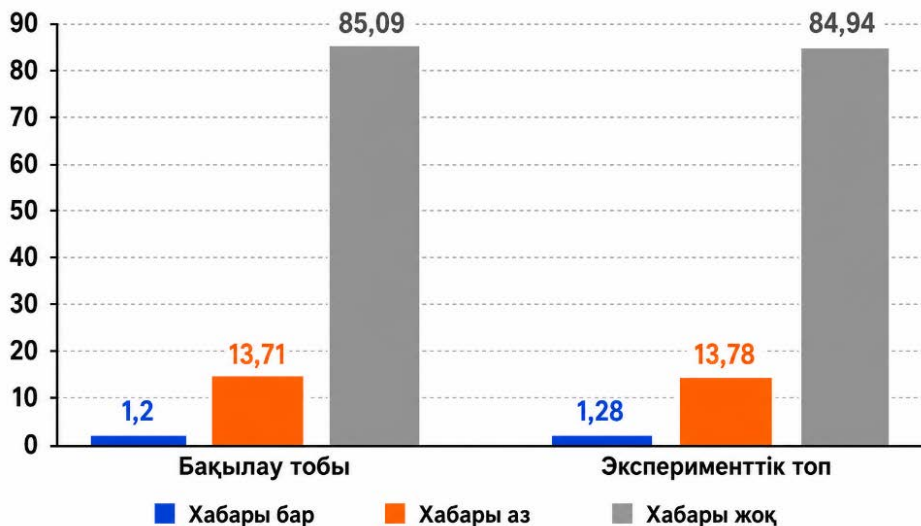
БАЙЫРҒЫ ТҮРІК ЖАЗУЫНЫҢ ӘЛІПБИІ									
Дауыссыз дыбыстар						Дауысты дыбыстар			
Жуан			Жіңішке			Ў:	a/e	a/e	
𐰇:	бы	b ¹	𐰄:	бі	b ²	𐰆:	ы/i	ı/i	
𐰈:	ды	d ¹	𐰅:	ді	d ²	𐰇:	ө/ү	ö/ü	
𐰉:	ғы	g ¹	𐰆:	гі	g ²	𐰈:	o/u	o/u	
𐰊:	лы	l ¹	𐰇:	лі	l ²	Жеке дауыссыздар			
𐰋:	ны	n ¹	𐰈:	ні	n ²				
𐰌:	ры	r ¹	𐰉:	рі	r ²	𐰊:	ч	ç	
𐰍:	сы	s ¹	𐰊:	сі	s ²	𐰋:	м	m	
𐰎:	ты	t ¹	𐰋:	ті	t ²	𐰌:	п	p	
𐰏:	ый	y ¹	𐰌:	ій	y ²	𐰍:	ш	ş	
Дыбыстар тіркесі						𐰎:	з	z	
𐰐:	лт/лд	lt/ld	𐰏:	нч	nç	𐰐:	ң	ng	
𐰑:	баш	baş	𐰑:	ны/ни	ny/ni	𐰑:	қ	q	
𐰒:	оқ/уқ қо/қу	ok/uk ko/ku	𐰒:	ық/қы/ қ	ık/ki/ k	𐰒:	к	k	
𐰓:	ич/чи/ ч	iç/çi/ ç	𐰓:	өк/үк/ кө/кү/ к	ök/ük/ kö/kü/ k	:	Сөз арасын бөлу нышаны Дыбыстардың жуан/жіңішке белгісі		
𐰔:	нт/нд	nt/nd				𐰓 ¹ , 𐰓 ²			

Әліпбиді үйретудің жаңа әдісі білімгерлердің таңбаларды жылдам меңгеру үдерісін едәуір алға жылжытты. Көне түрік жазуының жуан-жіңішке жүйесіндегі графемаларды оңай айыруға өз септігін тигізді. Көне түрік әліпбиін жаттауға өте ықпалды болды деп айтуға толық негіз бар. Көне түрік әліпбиіндегі дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке графемаларын дұрыс айыру, көне түрік таңбаларында сауатты таңбалау, жазудың емлелік ережесін бұзбай жазу әдістемесін ұсыну барысында эксперименттік жұмыстар қолданылды. Әр кезең эксперименттік талаптарға сай орындалды.

Анықтаушы кезеңде тәжірибелік зерттеу нысаны ретінде таңдалған «бақылау» және «эксперименттік» топ анықталды. Зерттелуші нысан ретінде филология білім беру бағдарламасында оқитын 2 және 3-курс білімгерлері таңдалды. Барлық студенттердің алған білімі мен таңбаларды жазу, оқу дағдыларының деңгейін анықтау мақсаты қойылды. Студенттердің көне түрік жазуының зерттелуінен және әліпбиден қандай ақпараты бар екені тексерілген болатын. Курстық эксперимент болғандықтан, эксперимент нәтижелерін қысқартып алып отырымыз.

Екі топтың (бақылау, эксперименттік) студенттеріне бірдей сұрақтар мен уақыт беріліп, тең дәрежедегі жағдай қарастырылды. Бұл 2 кезеңнен тұратын «портфолио» әдісі арқылы сарапталды. 1-кезең курс басталған сәтінен, 2-кезең соңғы дәрісте өткізілді. 1-кезеңде алынған сауалнама нәтижесі (3-сурет) диаграммалардағы көрсеткіштерді анықтады.

3 сурет – Анықтаушы эксперимент сауалнамасының нәтижесі [14, 133 б.]
(Теориялық сұрақтар бойынша көрсеткіш)

Жоғарыдағы көрсеткіштерге сәйкес, зерттелуші нысанның бақылау тобы, теориялық сауалдар бойынша білім деңгейі келесідей көрсеткішке ие болды. Сыналушылардың 1,20% хабары бар, 13,71% хабары аз, 85,09% мүлдем хабары жоқ болып шықты. Ал, эксперименттік топтың 1,28% хабары болса, 13,78% хабары аз, 84,94% еш хабары жоқ екендігі анықталды. Айырма («В» – бақылау тобы, «Е» – эксперименттік топ) $V > E$ 0.8%, $V > E$ 0.7%, $V > E$ 0.15% процентті көрсетіп тұр. Екі нысанның білім деңгейлері шамалас екендігін математикалық өлшеу айқындады.

Жоғарыдағы көрсеткіштер анықтағандай, білім алушылардың көне түрік тілі курсы бойынша білімі өте төмен. Студенттердің көне түрік тілі бойынша білімдерін жоғарылатудың арнайы ұсынылып отырған әдістемесін енгізу арқылы алдын ала болжанған нәтижеге қол жеткізуге ден қойылды. Қалыптастырушы эксперимент кезеңінде эксперименттік топ білімгерлеріне педагогикалық зерттеу жұмысымыздың негізі болған модель ұсынылды.

Қалыптастырушы кезеңде теориялық білімді шыңдауға арналған «Блиц сұхбат», «Ойна-құрас-тыр-топтас» және т.б. ойын-сабақтары, оқылым дағдысын қалыптастыруға арналған «Күлтегіннен өсиет хат», «Тоныкөк аманаты» және т.б. әдістер тиімділігін көрсетті. Сонымен қатар жазылым дағдысын дамытуға бағытталған Сонымен қатар жазылым дағдысын дамытуға бағытталған «Шығармашыл шәкірт», «Бітікші» және т.б. әдістер табысты болды деп айта аламыз. Математикалық сандық көрсеткіштер, өз үлес салмағын ұсынылып отырған әдістердің тиімділігіне қосты. Көне түрік тіліндегі дауыссыз дыбыстардың жуан және жіңішке графемаларын оқытудың тиімді әдістерінің нәтижелері (2, 3-кесте) тестілеу арқылы, жазба жұмыстары негізінде анықталды. Ұсынылған әдістер өз тиімділігін көрсетті. Өрбір ұсынылған интербелсенді әдістер студенттердің оқылым, жазылым дағдыларын жақсы дамытты.

2 кесте – Таңбалау қабілеті мен дағдыларын қалыптастыру деңгейіне бақылау жүргізу

№	Мәтін жазуда жіберілген қателіктердің сипаты	«Қанағаттанарлық»	«Жақсы»	«Өте жақсы»
1.	Дауыссыз дыбыстардың жуан/жіңішке формасын меңгеру деңгейі	31,2%	63,61%	5,19%
2.	Дыбыстардың сөз жасаудағы ережелерін білуі	28,23%	63,58%	8,19%
3.	Графемалардың графикалық кескінін таңбалау дағдысы	10,35%	51,55%	38,10%
4.	Дыбыстар тіркесін қолдана білу білігі	34,88%	55,95%	9,17%
	Орта көрсеткіші:	26,16	58,69	15,15

3 кесте – «Google Forms» тест
(Ескерту: барлық көне түрік жазулары солдан оңға оқылады. Кесте қысқартылып алынды.)

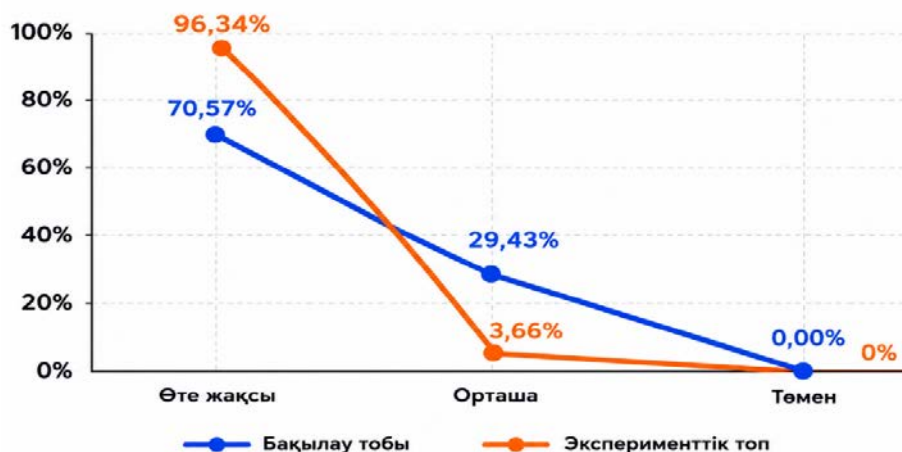
№	Студенттің білімін анықтау	Білім деңгейінің көрсеткіштері		
		Қате нұсқа	Қате нұсқа	Дұрыс нұсқа
1	2	3	4	5
1.	Көне түрік әліпбиінде жазылған сөйлемнің дұрыс аудармасын көрсетіңіз. 𐰇𐰪: 𐰆𐰪𐰆: 𐰆𐰪: 𐰆𐰪𐰆𐰪𐰆𐰪: 𐰆𐰪𐰆𐰪 : 𐰆𐰪: 𐰆𐰪𐰆: 𐰆𐰪𐰆: 𐰆𐰪𐰆: 𐰆𐰪: 𐰆𐰪: 𐰆𐰪	Менің оқуым өте қызық болады. Киім, қалам, дәптерім, сөмкем өте әдемі.	Мен отбасымызбен алысқа барғанды өте ұнатамын. Әкем, анам, әпкем, ағам, мен қыдырамыз.	Менің отбасымда алты кісі бар. Әкем, анам, ағам, әпкем, інім, мен.
		8,51%	8,91%	82,58%
2.	Көне түрік тіліндегі антоним сөздерді белгілеңіз.	: 𐰆𐰪𐰆: 𐰆𐰪 : 𐰆𐰪𐰆: 𐰆𐰪	: 𐰆𐰪𐰆𐰪𐰪: 𐰆𐰪𐰆𐰪 𐰆𐰪𐰆𐰪: 𐰆𐰪𐰆	𐰆𐰪𐰆: 𐰆𐰪𐰆 : 𐰆𐰪𐰆: 𐰆
		10,73%	10,32%	78,95%
3.	«𐰆𐰪𐰆: 𐰆𐰪𐰆𐰪𐰪» сөздерінің дұрыс транскрипциясын көрсетіңіз.	Ösken jer	Üsiken jir	Ötüken jer
		6,21%	9,81%	83,98%
4.	«Ertis ügüzü» (Ertis өзені) сөздерінің дұрыс таңбаланған нұсқасын көрсетіңіз.	𐰆𐰪𐰆𐰪𐰆𐰪𐰆𐰪	𐰆𐰪𐰆𐰪𐰪𐰪𐰪𐰆	𐰆𐰪𐰆𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪
		8,55%	1,01%	90,44%
5.	«𐰆𐰪𐰆»: «𐰆𐰪𐰆𐰪» : «𐰆𐰪𐰆»: «𐰆𐰪𐰆» сөздерінің дұрыс аудармасын көрсетіңіз.	Маған, мында, лайым, оқыл	Мегек, мана, лайым, оқыл	Еңбек, менің, елім, озат
		7,11%	7,12%	85,77%
6.	«Менің арманым көп. Алдыма қойған мақсаттарыма жетемін деп ойлаймын. Ол үшін көп еңбек етемін» сөйлемдерінің көне түрік таңбаларындағы дұрыс нұсқасын көрсетіңіз.	𐰆𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰆𐰪 𐰆𐰪𐰆𐰪 𐰆𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪 : 𐰆𐰪𐰪 1X 𐰆𐰪𐰆𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪	𐰆𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪 : 𐰆𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪 1X 𐰆𐰪𐰆𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪	𐰆𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪𐰪 1X 𐰆𐰪𐰆𐰪𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪 𐰆𐰪𐰪𐰪𐰪
		15,36%	3,23%	81,41%
	Орта көрсеткіші:	8,25%	5,97%	85,78%

Білімгерлердің өз арасында көне түрік жазуымен хат алмасуына бағытталған түрлі әдістер енгізілді. Соның бірі топтың ортақ WhatsApp чатында Орхон жазуымен хабарлама жазу дәстүрі енгізілді. Бұл әдіс өз кезегінде қызықты болып, студенттердің оқылым дағдысын еселей түсті. Таңбаларды смартфонда жазу үшін Битикчи.арр қосымшасы қолданылды.

Қорытынды эксперимент кезеңі. Бақылау тобы мен эксперименттік топтың «Көне түрік тілі» элективті курсын меңгеруі бойынша сауалнама. Динамикалық өсу көрсеткіштерін математикалық талдауға зер салып қарайық.

Пән мазмұнының құрылымы мен моделінің қорытындысы ретінде «Портфолио» әдісінің 2-кезеңі өткізілді (4-сурет). Тәжірибелік-эксперименттің қорытындысы ретінде сараланған сауалнама барысында анықтаушы экспериментте анықталған теориялық білім мен білімгерлердің «Көне түрік тілі» элективті курсына қанағаттану деңгейін салыстыру басты назарда болды.

4 сурет – Теориялық сұрақтар бойынша білім нәтижесі. [14, 133 б.]
(Қорытынды эксперимент)

Теориялық білім деңгейін сараптауға арналған 4-суретте «Бақылау тобы» студенттерінің 70,57% «Өте жақсы» білім көрсеткішіне ие болған. 29,43% «Орташа» білім деңгейін көрсетсе, «Төмен» жауап берген студент болмады. Бұл көрсеткіштер өте жақсы жетістік деп айтуға лайықты. Ал, «Эксперименттік топ» көрсеткіштер 96,34% «Өте жақсы», 3,66% «Орташа», 0,0% «Төмен».

Қорытынды эксперимент мәліметтерінің сипаттамалық статистикалық нәтижелері бойынша «Бақылау тобы» студенттерінің 70,57%-ы «өте жақсы», 29,43%-ы «орташа» нәтиже көрсетті, ал «төмен» білім деңгейіндегі студенттер үлесі 0,0%-ды құрады. Студенттердің пәнді меңгеру деңгейі $1,20\% < 70,57\%$ өсіп, $69,37\%$ өте жақсы жауап берген, орташа білімділер $13,71\% < 29,43\%$ көбейіп, $15,72\%$ көтерілген. Ал, төмен нәтиже жинағандар $85,09\% > 0,0\%$ дейін кеміген. Енді дәл осы жағдайды «Эксперименттік топта» талдап көрсек. Мұндағы сандық көрсеткіштерге сүйенсек, біршама өзгеше, жоғары екені байқалады. Сонымен, «Эксперименттік топтың» $96,34\%$ -ы өте жақсы жауап берсе, $3,66\%$ орташа білім деңгейін көрсете алған. Ал, төмен көрсеткішке ие студент мүлде болмаған. Пәнді оқытудың жаңа әдістемесі негізінде болжанған нәтиженің орындалғанын анық көреміз. Өте жақсы білетін студенттердің үлесі $1,28\% < 96,34\%$ артқан, нәтижесі $95,06\%$ білім көтерілген. Ал, орташа білімгерлер $13,78\% > 3,66\%$ азайып, $10,12\%$ кеміген. Анықтаушы экспериментте $84,94\%$ төмен көрсеткіш көрсеткен студенттер тақырыпты жақсы игеріп, курсты жақсы меңгерген.

«Көне түрік тілі» элективті курсын оқытудың жаңа әдістемесінің тиімділігін «Бақылау тобы» мен «Эксперименттік топ» үлгерімі негізінде салыстырып өтсек. Қорытынды эксперимент көрсеткендей, теориялық білім мен практикалық дағдыларының қалыптасу көрсеткіштері екі топта әртүрлі болды. Эксперимент ережесіне сай «Бақылау тобы» дәстүрлі әдіс-тәсілдермен курсты меңгерді. Ал, «Эксперименттік топ» жаңа, заманауи оқыту технологияларымен білім алған болатын. Нәтижесінде («В» – бақылау тобы, «Е» – эксперименттік топ) өте жақсы білім көрсеткен студенттердің үлесі $B < E$ $25,77\%$ көрсетіп, «Эксперименттік топ» жоғары нәтижеге ие болды. Ал, орта білім деңгейіндегі студенттер үлесі $B > E$ $25,77\%$ көрсетіп, «Бақылау тобының» орта білімділер үлесін арттырды. Эксперименттік тәжірибе нәтижесі негізінде, жаңадан ұсынылған әдістеменің тиімділігі жоғары екені анықталды. Бақылау және эксперименттік топтардың қорытынды нәтижелерін салыстыру сипаттамалық статистика негізінде жүргізілді. Бақылау тобында «өте жақсы» нәтиже көрсеткен білім алушылардың үлесі $70,57\%$ -ды, ал эксперименттік топта $96,34\%$ -ды құрады. Екі топ арасындағы айырмашылық $25,77$ пайыздық тармақ болды. Сонымен қатар бақылау тобындағы «орташа» нәтиже $29,43\%$ -ды құраса, эксперименттік топта бұл көрсеткіш $3,66\%$ -ға дейін төмендеді. Осы көрсеткіштер эксперименттік топ нәтижелерінің бақылау тобына қарағанда жоғары болғанын көрсетеді.

Ұсынылған «–ы/–і» тәсілі В. Томсен енгізген дәстүрлі «–1/–2» айырым белгілерін алмастыруға бағытталмайды. «–1/–2» жүйесі түркологиялық транскрипцияда жуан және жіңішке дауыссыз графемаларды ғылыми тұрғыдан ажыратудың қалыптасқан тәсілі ретінде сақталады. Ал «–ы/–і» тәсілі қазақтілді білім алушылардың графемалардың фонетикалық ерекшелігін қабылдауын жеңілдететін дидактикалық құрал ретінде қолданылды. Эксперименттік топтың қорытынды нәтижесінің $96,34\%$ -ға жетуі және бақылау тобындағы $70,57\%$ көрсеткішпен салыстырғанда $25,77$ пайыздық тармаққа жоғары болуы ұсынылған интербелсенді оқыту кешені қолданылған топтың жалпы нәтижесінің жоғары болғанын көрсетеді. Дегенмен бұл айырмашылықты тек «–ы/–і» тәсілінің жеке әсері ретінде түсіндіруге болмайды, өйткені эксперименттік топта аталған тәсілмен қатар басқа интербелсенді және цифрлық әдістер де кешенді түрде қолданылды.

Талқылау. Зерттеу нәтижелері көне түрік тіліндегі дауыссыз дыбыстардың жуан және жіңішке графемаларын оқытуда дәстүрлі түсіндіру тәсілдерін интербелсенді, тәжірибелік және цифрлық әдістермен ұштастырудың тиімді екенін көрсетті. Анықтаушы эксперимент барысында бақылау және эксперименттік топтардағы білім алушылардың бастапқы білім деңгейлері шамалас болған. Бақылау тобында білім алушылардың $85,09\%$ -ы, ал эксперименттік топта $84,94\%$ -ы көне түрік тілі мен әліпбиі туралы төмен білім деңгейін көрсеткен. Бұл көрсеткіштер екі топтың бастапқы жағдайының бір-біріне жақын болғанын және кейінгі нәтижелерді салыстыруға мүмкіндік бергенін аңғартады.

Қорытынды эксперимент нәтижесінде екі топтың да білім деңгейі жоғарылағанымен, эксперименттік топтың көрсеткіштері едәуір жоғары болды. Бақылау тобында «өте жақсы» нәтиже көрсеткен білім алушылардың үлесі $70,57\%$ -ды құраса, эксперименттік топта бұл көрсеткіш $96,34\%$ -ға жеткен. Екі топ арасындағы айырма $25,77\%$ -ды құрады. Бұл нәтиже эксперименттік топта қолданылған интербелсенді әдістердің көне түрік графемаларын тану, оларды жуан және жіңішке түрлеріне қарай ажырату, мәтінді оқу және таңбалау дағдыларын қалыптастыруға оң ықпал еткенін көрсетеді.

Ұсынылған «–ы» және «–і» әдістемесінің тиімділігі оның қазақ тілінің табиғи үндесім заңдылығына негізделуімен байланысты. Жуан дауыссыз графемаларды «ы» дауыстысымен, ал жіңішке дауыссыз графемаларды «і» дауыстысымен дыбыстау білім алушыларға таңбалардың фонетикалық ерекшелігін жеңіл ажыратуға мүмкіндік берді. Бұл тәсіл В. Томсен ұсынған «–1» және «–2» халықаралық айырым белгілерін жоққа шығармайды. Керісінше, қазақтілді студенттер үшін сол жүйені түсіндірудің және есте сақтаудың қолайлы қосымша жолы ретінде қызмет етеді. Зерттеу барысында қолданылған «Бітікші», «Күлтегіннен өсиет хат», «Тоныкөк аманаты», «Шығармашыл шәкірт», «Блиц сұхбат», «Ойна-құрастыр-топтас» әдістері білім алушылардың оқу әрекетіне белсенді қатысуына жағдай жасады. «Бітікші» әдісінде студенттердің жұппен жұмыс істеуі, бір-бірінің жазғанын тексеруі

және қателерін өзара түзетуі графемаларды таңбалау дағдысын бекітуге ықпал етті. «Күлтегіннен өсиет хат» әдісі көне түрік мәтіндерін оқуға қызығушылықты арттырып, мәтінді транскрипциялау және оның мазмұнын түсіну қабілетін дамытуға бағытталды. Ал «Шығармашыл шәкірт» әдісі көне түрік жазуымен өз бетінше мәтін құрастыру арқылы жазылым дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Цифрлық құралдарды пайдалану да оқыту нәтижесіне әсер еткен маңызды факторлардың бірі болды. «Бітікчи.арр», «Бітіг.арр» мобильді қосымшаларын, авторлық «Old Turkic» қарпін және WhatsApp желісіндегі жазба тапсырмаларын қолдану студенттердің көне түрік таңбаларымен аудиториядан тыс уақытта да жұмыс істеуіне мүмкіндік берді. Мұндай жұмыстар графемаларды үнемі қайталауға, смартфонда таңбалауға және басқа студенттердің жазбаларын оқуға жағдай жасады. Осылайша цифрлық технологиялар дәстүрлі қаламмен жазу тәсілін алмастырған жоқ, оны толықтыратын қосымша оқу құралы ретінде қолданылды. Жазба жұмыстарының нәтижелері білім алушылардың графемаларды меңгеру деңгейінің біркелкі болмағанын да көрсетті. 2-кестеде графемалардың графикалық кескінін таңбалау бойынша «өте жақсы» көрсеткіш 38,10%-ды құрағанымен, дауыссыз дыбыстардың жуан және жіңішке формасын меңгеру бойынша «өте жақсы» нәтиже 5,19%, ал дыбыстар тіркесін қолдану бойынша 9,17% болған. Бұл көрсеткіштер студенттердің таңбаның сыртқы кескінін тануы мен оны орфографиялық және фонетикалық заңдылықтарға сай қолдануы бірдей деңгейде қалыптаспайтынын көрсетеді. Сондықтан графемаларды жаттатумен ғана шектелмей, оларды сөз және сөйлем құрамында қолдануға арналған тапсырмаларды жүйелі түрде көбейту қажет [15].

Google Forms арқылы алынған тест нәтижелерінде дұрыс жауаптардың орташа көрсеткіші 85,78%-ды құрады. Жекелеген тапсырмаларда дұрыс жауаптар 78,95%-дан 90,44%-ға дейінгі аралықта болды. Бұл білім алушылардың көне түрік мәтінін оқу, сөздердің транскрипциясын анықтау, аударманы таңдау және қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемдерді көне түрік графикасымен таңбалау дағдыларының қалыптасқанын көрсетеді. Сонымен бірге кейбір тапсырмаларда қате жауаптардың үлесі сақталған. Демек, көне түрік жазуының бағыт тәртібі, жуан-жіңішке графемаларды таңдау және дауысты дыбыстардың түсіріліп жазылуы сияқты мәселелерді қосымша жаттығулар арқылы бекіту қажет.

Алынған нәтижелер интербелсенді әдістердің тиімділігі тек ойын элементтерімен байланысты емес екенін көрсетеді. Олардың негізгі артықшылығы студенттің таңбаны көру, дыбыстау, жазу, оқу, салыстыру және қатесін түзету әрекеттерін бір оқу үдерісінде біріктіруінде. Осындай кешенді жұмыс графемаларды механикалық жаттаудан саналы түрде қолдануға көшуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар зерттеу нәтижелерін бағалауда белгілі бір шектеулер ескерілуі тиіс. Эксперимент филология білім беру бағдарламасының 2 және 3-курс студенттері арасында жүргізілген. Сондықтан алынған нәтижелерді барлық жоғары оқу орындарына бірден жалпылауға болмайды. Болашақ зерттеулерде білім алушылар санын, оқу мерзімін және бағалау өлшемдерін нақты көрсетіп, ұсынылған әдістерді бірнеше жоғары оқу орнында салыстыра сынақтан өткізу қажет [16].

Қорытынды. Зерттеу барысында көне түрік тіліндегі дауыссыз дыбыстардың жуан және жіңішке графемаларын жоғары оқу орнында оқытудың әдістемелік ерекшеліктері анықталды. Жуан-жіңішке графемалардың түркі тілдеріне тән сингармонизм заңымен байланысы қарастырылып, оларды білім алушыларға меңгертудің интербелсенді және практикалық тәсілдері жүйеленді. Педагогикалық эксперимент нәтижелері эксперименттік топта қолданылған интербелсенді, визуалды, цифрлық және тәжірибелік тәсілдер кешенінің оқу нәтижелеріне оң ықпал еткенін көрсетті. Бұл нәтиже ұсынылған әдістемелік модельді көне түрік графемаларын оқыту тәжірибесінде қолданудың перспективалы екенін көрсетеді.

Ұсынылған әдістемелік жүйе бірнеше кезеңнен тұрып, графемаларды таныстыру, оларды жуан-жіңішкелік тұрғыдан ажырату, мәтіндерді оқу және жазу дағдыларын қалыптастыруды кешенді түрде қамтиды. Әсіресе «-ы/і» дыбыстау әдісі, «Бітікші», «Күлтегіннен өсиет хат», «Шығармашыл шәкірт» сияқты авторлық интербелсенді тәсілдер студенттердің танымдық белсенділігін арттырып, оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар цифрлық ресурстар мен мобильді қосымшаларды пайдалану білім алушылардың қызығушылығын күшейтіп, көне жазуды меңгеру үдерісін жеделдетті [17,18,19].

Қалыптастырушы және қорытынды эксперимент нәтижелері ұсынылған әдістеменің тиімділігін нақты дәлелдеді. Атап айтқанда, бақылау тобымен салыстырғанда эксперименттік топта «өте жақсы» деңгейдегі білім көрсеткіші айтарлықтай жоғары болды, ал «төмен» деңгейдегі көрсеткіш толық жойылды. Бұл көрсеткіштер студенттердің теориялық білімін ғана емес, сонымен қатар практикалық дағдыларының да айтарлықтай дамығанын айғақтайды.

Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері көне түрік тілін оқытуда дәстүрлі әдістермен қатар заманауи интербелсенді технологияларды үйлестіре қолданудың маңыздылығын көрсетеді. Ұсынылған әдістемелік жүйе студенттердің графемалық сауаттылығын қалыптастырып қана қоймай, олардың тарихи-лингвистикалық ойлау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Көне түрік тіліндегі дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке графемаларын оқытудың бұл әдістемесі жоғары оқу орындарының филология бағытындағы білім беру бағдарламаларында тиімді қолдануға ұсынылды. Болашақта бұл бағыттағы зерттеулерді кеңейтіп, цифрлық оқыту платформаларымен интеграциялау арқылы әдістемелік жүйені одан әрі жетілдіру мүмкіндігі бар.

Мүдделер қақтығысы: Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 **Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы** [Мәтін] / А. Аманжолов. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2008. – 151 б.
- 2 **Аманжолов А.С. Түркі филологиясының негіздері** [Мәтін] / А.С. Аманжолов. – Алматы: Мектеп, 2012. – 344 б.
- 3 **Томсен В. Дешифровка орхонских и енисейских надписей** [Текст]: перевод с французского: *Deciffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'enisiei. Notice preliminaire par Vilh. Thomsen* / В. Томсен // Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества / под ред. барона В.Р. Розена. – Т. VIII. – Вып. III-IV. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1894. – С. 323-327. – URL: http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/ZVORAO8_1893_189433tomsen.pdf (дата обращения: 10.02.2026).
- 4 **Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас)** [Мәтін] / Н. Базылхан. // Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. 2. – 252 б. + 144 б. жапсырма.
- 5 **Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық атласы** [Мәтін] / М. Жолдасбеков, Қ. Сартқожаұлы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 б.
- 6 **Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері** [Мәтін] / Ә. Жүнісбек. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2018. – 368 б.
- 7 **Бекжан О.Д. Түркі күлбізік жазба ескерткіштері тілінің семиотика-семантикалық негіздері** [Мәтін] / О.Д. Бекжан. – Алматы: «Қазығұрт», 2015. – 367 б.
- 8 **Азаматова А.Х., Бекеева Н.Ж., Сәдібеков А. Цифровизация языкового образования в вузе** [Текст] / А.Х. Азаматова, Н.Ж. Бекеева, А. Сәдібеков // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – № 3 (133). – Б. 206-220. <https://doi.org/10.47526/2024-3/2664-0686.87>.
- 9 **Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас** [Мәтін] / Ф.Ш. Оразбаева. – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2019. – Т. 2. – 584 б.
- 10 **Сәдібеков А. Орхон әліпбиі графемаларын дыбыстаудың оңтайлы нұсқасы** [Мәтін] / А. Сәдібеков // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – № 2 (128). – Б. 79-100.
- 11 **Aydın M. Eski Türk Yazıtlarında Alın Yazısı ve Bunun Dinî Anlamı Üzerine Notlar** [Text] / M. Aydın // *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. – Türkiye, 2024. – Bahar-Mart. – Sayı 109. – S. 139-147. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1414720>.
- 12 **«Бітікчи.аpp» мобильді қосымшасы** [Электрондық ресурс]. – Google Play, 10.04.2019. – URL: <https://play.google.com/store/apps/details?id=dev.newnomads.bitigci> (жүгінген күні: 10.02.2026).
- 13 **«Бітіг.аpp» мобильді қосымшасы** [Электрондық ресурс]. – Google Play, 10.04.2019. – URL: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.blogspot.newnomadsdev.bitig> (жүгінген күні: 10.02.2026).
- 14 **Сәдибеков А.К. Жоғары оқу орындарда көне түрік тілін оқыту әдістемесі** [Мәтін]: философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: 6D011700 – қазақ тілі мен әдебиеті / А.К. Сәдибеков; Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. – Түркістан, 2025. – 193 б.
- 15 **Chen H. On the Authorship of the Old Turkic Inscriptions** [Text] / H. Chen // *Journal of the Royal Asiatic Society*. – 2020. – Vol. 30. – No. 4. – P. 707-719. <https://doi.org/10.1017/S1356186320000164>.
- 16 **He C. On the Discovery and Interpretation of Overcounting in Orkhon Inscriptions** [Text] / C. He // *Journal of the Royal Asiatic Society*. – 2023. – Vol. 33. – No. 2. – P. 461-475. <https://doi.org/10.1017/S1356186322000256>.
- 17 **Tautz D., Sprenger D.A., Schwaninger A. Evaluation of Four Digital Tools and Their Perceived Impact on Active Learning, Repetition and Feedback in a Large University Class** [Text] / D. Tautz, D.A. Sprenger, A. Schwaninger // *Computers & Education*. – 2021. – Vol. 175. – Article 104338. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2021.104338>.
- 18 **Haleem A., Javaid M., Qadri M.A., Suman R. Understanding the Role of Digital Technologies in Education: A Review** [Text] / A. Haleem, M. Javaid, M.A. Qadri, R. Suman // *Sustainable Operations and Computers*. – 2022. – Vol. 3. – P. 275-285. <https://doi.org/10.1016/j.susoc.2022.05.004>.
- 19 **Pikhart M., Al-Obaydi L.H. Potential Pitfalls of Online Foreign Language Teaching from the Perspective of University Teachers** [Text] / M. Pikhart, L.H. Al-Obaydi // *Heliyon*. – 2023. – Vol. 9. – No. 2. – Article e13732. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e13732>.

REFERENCES:

- 1 **Amanzholov A. Turki filologiyasy zhane zhazu tarihy** [Turkic philology and history of writing]. Pavlodar, S. Toraihyrov PSU, 2008, 151 p. (In Kazakh)
- 2 **Amanzholov A.S. Turki filologiyasynyn negizderi** [Fundamentals of Turkic philology]. Almaty, Mektep, 2012, 344 p. (In Kazakh)
- 3 **Thomsen V. Deshifrovka orhonskih i enisejskih nadpisej** [Decipherment of the Orkhon and Yenisei inscriptions]. *Zapiski Vostochnogo otdeleniya Imperatorskogo Russkogo arheologicheskogo*

obshchestva, 1894, vol. VIII, iss. III–IV. Available at: http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/ZVORAO_8_1893_1894_33_tomsen.pdf (accessed 10 February 2026). (In Russian).

4 **Bazyhan N. Kone turik bitiktastary men eskertkishteri (Orhon, Enisei, Talas)** [Old Turkic inscriptions and monuments (Orkhon, Yenisei, Talas)]. Kazakstan tarihy turaly turki derektemeleri, Almaty, Daik-Press, 2005, vol. 2, 252 p. + ill. 144 p. (In Kazakh)

5 **Zholdasbekov M., Sartkozhauly K. Orhon eskertkishterinin tolyk atlasy** [Complete atlas of Orkhon monuments]. Astana, Kultegin, 2005, 360 p. (In Kazakh)

6 **Zhunisbek A. Kazak til biliminin maseleleri** [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty, Abzal-Ai, 2018, 368 p. (In Kazakh)

7 **Bekzhan O.D. Turki kulbizik zhazba eskertkishteri tilinin semiotika-semantikalyk negizderi** [Semiotic and semantic foundations of the language of Turkic written monuments]. Almaty, Kazygurt, 2015, 367 p. (In Kazakh)

8 **Azamatova A.H., Bekeeva N.Zh., Sadibekov A. Cifrovizatsiya yazykovogo obrazovaniya v vuze** [Digitalization of language education at university]. *Yasawi Universitetinin Habarshysy*, 2024, no. 3 (133), pp. 206-220. (In Russian)

9 **Orazbaeva F.Sh. Tildik katynas** [Language communication]. Almaty, An Arys, 2019, vol. 2, 584 p. (In Kazakh)

10 **Sadibekov A. Orhon alipbii grafemalaryn dybystaudyn ontaily nuskasy** [An optimal version of pronouncing the graphemes of the Orkhon alphabet]. *Yasawi Universitetinin Habarshysy*, 2023, no. 2 (128), pp. 79-100. (In Kazakh)

11 **Aydin M. Eski Türk Yazıtlarında Alın Yazısı ve Bunun Dinî Anlamı Üzerine Notlar** [Notes on destiny in Old Turkic inscriptions and its religious meaning]. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 2024, no. 109, pp. 139-147. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1414720>. (In Turkish)

12 **Bitikci.app mobil'di kosymshasy** [Bitikci.app mobile application]. Google Play, 2019. Available at: <https://play.google.com/store/apps/details?id=dev.newnomads.bitigci> (accessed 10 February 2026). (In Kazakh)

13 **Bitig.app mobil'di kosymshasy** [Bitig.app mobile application]. Google Play, 2019. Available at: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.blogspot.newnomadsdev.bitig> (accessed 10 February 2026). (In Kazakh)

14 **Sadibekov A.K. Zhogary oku oryndarda kone turik tilin okytu adistemesi** [Methods of teaching the Old Turkic language in higher education]. PhD thesis, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkestan, 2025, 193 p. (In Kazakh)

15 **Chen H. On the authorship of the Old Turkic inscriptions.** *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2020, vol. 30, no. 4, pp. 707-719. <https://doi.org/10.1017/S1356186320000164>.

16 **He C. On the Discovery and interpretation of overcounting in Orkhon inscriptions.** *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2023, vol. 33, no. 2, pp. 461-475. <https://doi.org/10.1017/S1356186322000256>.

17 **Tautz D., Sprenger D.A., Schwaninger A. Evaluation of four digital tools and their perceived impact on active learning, repetition and feedback in a large university class.** *Computers & Education*, 2021, vol. 175, art. 104338. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2021.104338>.

18 **Haleem A., Javaid M., Qadri M.A., Suman R. Understanding the role of digital technologies in education: a review.** *Sustainable Operations and Computers*, 2022, vol. 3, pp. 275-285. <https://doi.org/10.1016/j.susoc.2022.05.004>.

19 **Pikhart M., Al-Obaydi L.H. Potential Pitfalls of Online Foreign Language Teaching from the Perspective of University Teachers.** *Heliyon*, 2023, vol. 9, no. 2, art. e13732. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e13732>

Жіберілген күні: 27 шілде 2026 ж. **Қабылданған күні:** 25 тамыз 2026 ж.

Жарияланған күні: 30 қыркүйек 2026 ж.

Авторлар туралы мәліметтер:

Сәдібеков Асқат Кеңесұлы – PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Өнер, медиа және дизайн факультеті, Журналистика кафедрасы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан Республикасы, 161200 Түркістан қ., Б. Самтарханов даңғ. 29В, тел.: +77716986661, e-mail: askat.sadibekov@ayu.edu.kz.

Дүйсембекова Зерде Мұратбекқызы* – PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Филология факультеті, Қазақстан Республикасы, 161200 Түркістан қ., Б. Самтарханов даңғ. 29В, тел.: +77714898907, e-mail: zerde.duisembekova@ayu.edu.kz.

Садыкова Айгүл Дөненбайқызы – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы, Қазақстан Республикасы, 161200 Түркістан қ., Б. Самтарханов даңғ. 29В, тел.: +77058980217, e-mail: aigul.sadikova@ayu.edu.kz.

Абиден Аксункар Нуридинқызы – PhD докторант, 8D02305 – «Әдебиеттану» БББ, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, 050000 Алматы қ., тел.: +77051544545, e-mail: adiben@mail.ru.

Садибеков Аска́т Кенесович – PhD, и.о. ассоциированного профессора, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, факультет искусства, медиа и дизайна, кафедра журналистики, Республика Казахстан, 161200 г. Туркестан, просп. Б. Саттарханова 29В, тел.: +77716986661, e-mail: askat.sadibekov@ayu.edu.kz.

Дүйсембекова Зерде Муратбековна* – PhD, и.о. ассоциированного профессора, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, факультет филологии, Республика Казахстан, 161200 г. Туркестан, просп. Б. Саттарханова, 29В., тел.: +77714898907, e-mail: zerde.duisembekova@ayu.edu.kz.

Садыкова Айгуль Доненбаевна – руководитель отдела научных изданий. Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Республика Казахстан, 161200 г. Туркестан, просп. Б. Саттарханова 29В, тел.: +77058980217, e-mail: aigul.sadikova@ayu.edu.kz.

Абиден Аксункар Нуридинқызы – PhD докторант ОП 8D02305 «Литературоведение», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, 050000 г. Алматы, тел.: +77051544545, e-mail: adiben@mail.ru.

Sadibekov Askat Kenessovich – PhD, acting Associate Professor, Department of journalism, Faculty of art, media and design, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Republic of Kazakhstan, 161200, Turkistan, 29B B. Sattarkhanov Ave., tel.: +77716986661, e-mail: askat.sadibekov@ayu.edu.kz.

Duissembekova Zerde Muratbekovna* – PhD, acting Associate Professor, Faculty of philology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Republic of Kazakhstan, 161200, Turkistan, 29B B. Sattarkhanov Ave., tel.: +77714898907, e-mail: zerde.duisembekova@ayu.edu.kz.

Sadykova Aigul Donenbayevna – Head of the Scientific Publications Department, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Republic of Kazakhstan, 161200, Turkistan, 29B B. Sattarkhanov Ave., tel.: +77058980217, e-mail: aigul.sadikova@ayu.edu.kz.

Abiden Aksunkar Nuridinkyzy – PhD student, “8D02305 – Literary Studies”, Abai Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, 050000, Almaty, tel.: +77051544545, e-mail: adiben@mail.ru.

IRSTI 14.35.07

UDC 378.147

<https://doi.org/10.52269/SEPT2632221>

PEDAGOGICAL POTENTIAL OF THE HERITAGE OF TURKIC THINKERS IN THE FORMATION OF THE PROFESSIONAL PERSONALITY OF PRE-SERVICE TEACHERS

Spatay A.O. – PhD, acting Associate Professor, Central Asian Innovation University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

Mendikulova Zh.A.* – Senior Lecturer, Mukhtar Auezov South Kazakhstan Research University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

Maulenberdiyeva G.B. – Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Miras University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

Kuzembayeva A.O. – Senior Lecturer, Ozbekali Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

In recent decades, pedagogical education has focused on developing professional competencies in the teachers' training. There is also a need to focus on the individual perspective of pre-service teachers, who understand norms of behavior, moral principles, and adhere to ethical values. Thus, it is becoming increasingly important to draw on the pedagogical legacy of Turkic philosophers, who historically were the founders of humanistic theories. The purpose of this study was to identify the pedagogical potential of the works of Al-Farabi, Yusuf Balasaghuni, Mahmud Kashgari, and Ahmed Yassawi for the professional preparation of future teachers. The study's approach was qualitative that combines comparative, historical, and thematic analysis. The sources included the works of these thinkers that articulate pedagogical ideas. Their comparison allowed the development of a model based on the concepts of developing human cognitive abilities, moral education, understanding cultural identity, social responsibility, and spiritual development. This model of the personality of the future teacher includes four interrelated components that align with competency-based approaches to teacher training. Its expansion involves incorporating a person's beliefs, values, and moral principles. The scientific novelty of the study demonstrates the reconstruction of a holistic